

Gazi Türkiyat

Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi
Journal of Turkology Research

Gazi Üniversitesi
Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi

GÜZ 2007 / 1

**ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ
TÖRE BİTİĞİ VE BU ESERDEKİ TÖRE, YARGI,
BİTİK TERİMLERİ ÜZERİNE**
(*Töre Bitigi* Written in Armeno-Kypchak and on the Terms
töre, yargı, bitik in This Work)

Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL*

Özet: Bu yazıda öncelikle XVI. yüzyılda Batı Ukrayna'da (L'vov, Kamenets-Podol'sk) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı) adlı eser tanıtılacak, daha sonra eserde geçen temel Türkçe hukuk terimleri olan *töre, yargı, bitik* üzerinde durulacaktır. Bu terimler tarihî kökene sahip olması bakımından tarihî perspektifler içinde hem dil, hem de muhteva açısından ele alınacak; ayrıca, söz konusu terimlerin, modern Türk yazı dillerindeki izlerine de yer verilerek orta zaman Kıpçak Türkçesinin, özellikle Ermeni harfli Kıpçak yazılı mirasının, bugünkü modern Kıpçak yazı dillerine dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir belge teşkil ettiğine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, *Töre Bitigi*, *töre, yargı, bitik* terimleri, Tarihî ve Modern Türk Lehçeleri.

Abstract: First, *Töre Bitigi* (The Legal Book) written in Armeno-Kypchak in the Western Ukraine of XVIth century (1519-1594) will be introduced and then the Turkish legal terms *töre, yargı, bitik* will be analyzed in this article. In this respect, the terms *töre, yargı, bitik* will be studied with reference to both form and meaning since they have the historical origins. In addition, traces of these terms will be mentioned in the modern Turkish languages and also the fact that the middle-age Kypchak, notably the heritage of Armeno-Kypchak is a prominent document of the history of Kypchak language and law for modern Kypchak languages will be drawn attention.

Key Words: Armeno-Kypchak, *Töre Bitigi*, The Terms *töre, yargı, bitik*, Historical and Modern Turkish Languages.

Giriş

Batı Ukrayna (Polonya)'da XVI-XVII. yüzyıllarda meydana getirilmiş Ermeni harfli Kıpçakça yazma eserler, tarihî Kıpçak yazı dilini temsil etmesi bakımından son derece önemlidir. Bu dil belgelerinin en parlak dönemi olan XVI. yüzyılda

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, hcengel@gazi.edu.tr

(1519-1594) yazılmış *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı),¹ Kıpçak yazı diline ait elimizdeki ilk hukuk belgelerinden biridir. *Töre Bitigi*, alanı temsil eden orijinal metin olması bakımından eserin hukuk terminolojisi üzerinde yapılacak tarihî-karşılaştırmalı filolojik çalışmaların, Türk dili tarihi açısından önemi açıktır; ancak, konu, hukuk tarihi bakımından ele alındığında öncelikle bu dil yadigârlarını kaleme alanların Ermeni Gregoryan mezhebine intisap eden ve Ermeni harflerini benimseyen Kıpçak Türkleri mi, yoksa Kıpçak dilini kilise ve yazı dili olarak kabul eden Ermeniler mi olduğu bir problematik olarak görünmektedir. Ermeni kilisesi millî bir kilise olduğu için bu kiliseye intisap etmiş olan Türkler de muhtemelen Ermeni olarak algılanmış olabilir. Mazbut din ve ritüellerin, sabit kutsal metnin olmaması, eski Türklerin de kolaylıkla din değiştirmelerine sebep olmuştur. Bugün, Budist ve Manihaist Uygurların Türk olup olmadıklarını tartışıyoruz.

Töre Bitigi

Töre Bitigi, 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının onayıyla Ermeniceden Latinceye, daha sonra Lehçeye ve 1523'te Kıpçak diline (metinlerde *bizim til* veya *Tatarça* olarak da geçmektedir) çevrilen *Armiyanskiy sudebnik*'tir. Bu çeviri, metinde şöyle ifade ediliyor: “*Tilinden ermenininî latingä çıxargandır, latindän pol'skiygä, a pol'skidän bizim tilgä, xayısı ki başlanıyır bu sözlär bilä.*” (Ermeninin dilinden Latinceye çevrilmiştir. Latinceden Lehçeye ve Lehçeden bizim dile. İşte bu sözler ile başlıyor.) (TB, 74)

Töre Bitigi, *Armiyanskiy sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonunun adıdır. Kıpçak versiyonunun bizim için önemli yanı, ilave edilen ek maddeler ve ek bölümdür. Muhtemelen Kıpçakçaya çeviriyle eş zamanlı yazıldığı belirtilen ek maddeler, yerli hukuk anlayışı ile ilgili 25 yeni maddeden ibaret olup orijinal nüshaya eklenmiştir. Kıpçakça maddeler, bunun dışında *Pretsessualniy kodeks* (Mahkeme usulü kanunu) başlığı altında mahkeme kanunlarını anlatan ek bölümdedir. Orijinal eser, kaybolmuştur. Üç nüshadan oluşan Polonya-Kıpçak versiyonunun Paris² ve Viyana³ nüshalarında bu ek bölüm maddelerinin sayısı 41; Vrotslav⁴ nüshasında ise

1 *Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594*, Almatı Deşt-i-Kıpçak, Baur, 2003, 1-792 s. Diğer hukuk belgeleri için bk. T.İ. Grunin, *Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v.* (Sudebniye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçını) *Transkriptsiya, perevod, predisloviye, vvedeniye, grammatičeskiy komentariy i glossariy* T. İ. Grunina, (Pod. redaktsiyey E. V. Sevortyana, Statya Ya. R. Daşkeviça), Moskva, 1967.

2 Paris Millî Kütüphane 176 numarada kayıtlı nüsha.

3 Viyana Mhitarist Kütüphanesinde 468 numarada kayıtlı nüsha.

4 Polonya Vrotslav Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi, 1916/II numarada kayıtlı nüsha.

94'tür (Garkavets 2003a: 7-10).

Ukraynaca ve Rusçaya da çevrilen eser üzerindeki son yayım, Alexander Garkavets'e aittir. Bizim çalışmamızın ana malzemesini teşkil eden bu çalışmada Garkavets, Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış olan *Pretsessualnıy kodeks* (Mahkeme usûlü kanunu) bölümünü, bağımsız hukuk vesikası olarak değerlendirir ve *Töre Bitigi*'nin yayımlanmasının, bir taraftan orta zaman Kıpçak hukuk anlayışının tarihî-karşılaştırmalı incelenmesine; diğer taraftan Türk halklarının millî gelenekler esasında hukuk terminolojisinin gelişmesine katkı sağlayacağını söylerken (Garkavets 2003a: 5-7) aslında bu yazmaları meydana getirenlerin Kıpçak Türkleri olduğunu da ifade etmiş olur.

Metin farklılığıyla birlikte yazarların sistematik olmayan imlâ ve ağız tercihlerini de içeren üç nüsha (1575-1594) arasında en eski tarihli ve bununla doğru orantılı olarak en arkaik olanın Vrotslav nüshası olduğu belirtilir (Garkavets 2003a: 10). Garkavets'in çalışmasında Vrotslav nüshasının çevriyazılı metni ve Rusçaya çevirisi müstakil; Paris ve Viyana nüshaları ise karşılaştırmalı verilmiştir. Son bölümde metnin G. Sapargaliyev tarafından Kazakçaya çevirisi yer almaktadır. Ayrıca, *Töre Bitigi*'nin Kıpçakça versiyonunun terminolojisi, 1270 kelimelik Kıpçakça-Rusça ve Kıpçakça-Kazakça sözlükte verilmiştir.

Töre, yargı ve *bitik* terimlerinin kullanım ve anlamları için Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış 40 sayfa ve 94 maddeden oluşan *Pretsessualnıy kodeks* (mahkeme usûlü kanunu) adlı bölümün Vrotslav nüshası esas alınmıştır. Bu bölümde maddeler için *dopolnitelnaya stat'ya* (ek madde) başlığı kullanılmıştır. Ayrıca, Paris ve Viyana nüshalarındaki kelime ve fonetik farklılıklar, Garkavets tarafından dipnotlarda kritik edilmiştir. Dilin, temiz bir Kıpçak Türkçesi olduğunu söyleyebiliriz; ancak, bazı bölümlerde Türkçe karşılığı olmasına rağmen kelimenin Ukraynaca, Lehçe karşılığı kullanılmaktadır.

1. *töre, töreçi* (< ET *törü* (*törö*) EDPT, 531; DTS, 581; VEWT, 495; TMEN, 264, 134).

Clauson, bu kelimeyi “traditional, customary, unwritten law” (gelenek, âdet, sözlü kanun) olarak anlamlandırıp Türkçenin pagan dönemine ait temel politik terimlerden biri olarak açıklamakta; ayrıca, Moğolcada *döre/töre* şeklinde eski bir alıntı olduğunu belirtmektedir. Doerfer, terimi Moğolca kaynaklı göstermiş ve fonolojik olarak iki grupta değerlendirmiştir. İlk şekil olarak *törü*'yü almış; bunun Eski Türkçe, Uygur sahası ve *Kutadgu Bilig*'de “kanun, devlet idaresi, düzen, nizam görenek, âdet” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. İkinci şekil, *törä* veya benzer formlar

katmanıdır. Bunlar; *Codex Cumanicus* ile Memlûk sahası sözlük ve gramerlerde geçen *töre, düre, tura, türe* şekilleridir (TMEN, 134).

Köktürkçede “sözlü yasalar, gelenekler, görenekler; tören, merasim” anlamında mevcut olan (OT, KT E3) *törü*, yazıtlarda 11 yerde geçmekte; 6 yerde *il* ile birlikte kullanılmakta olup diğer 5 yerde de yine *il* kelimesiyle ilişkilendirilir. Bu, Türk devletinin varlığının *töre*’nin varlığına bağlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmış; *törü*, halkın hak ve hürriyet beklentilerini yerine getirmek üzere eski Türk sosyal ve hukukî hayatını düzenleyen zorunlu kaideler ve normların tamamı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, *töre*’nin değişmez hükümlerden oluşmadığı; yeni çevre ve imkânların gerektirdiği yeniliklere de açık olduğu belirtilmiştir (Kafesoğlu 1984: 233).

Uygurcada da “kanun” anlamında geçen (Tenişev 1965: 37) bu terim, Maytrisimit’te sıkça *nom* kelimesiyle birlikte tekrarlanır: *nomça törüçe* “dine göre” (M, 47,5), *nom törüler* “alışkanlıklar” (M, 80,15) gibi örneklerde kelimenin “düzen, unsur” anlamları da mevcuttur. (M, 80, 5, 15; 59, 37) Bunun yanı sıra iki yerde geçen *törüsüz* örneğine “haksız ve gayri meşru” anlamları verilmiştir. (M, 62, 30; 83, 55) Nobuo Yamada’nın Uygur sivil belgeleri üzerinde metin ve incelemeyi ihtiva eden ve 3 ciltten oluşan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı eserinde *törü*, 4 yerde yine “Gesetz, Gewohnheitsrecht” (kanun, kural; örfî hukuk) anlamında geçmekte; bir yerde aynı anlamda *yaryu* ve *yosun*⁵ ile birlikte kullanılmaktadır: *...oyul törüsinęä tudup qulyaq boyın tolap ünär-män kidär-män tisär törü yaryu yosun-ı birlä ada yasmış yasuy-qa tägsün...* “...oğlu âdete göre tutup kulak boyun dolayıp seslenirim giderim deyince âdete göre usulü ile felâketin yok olduğu ışığa ulaşsın...” (Yamada 1993: Ad03-29).

Aslında “kanun” anlamına gelen *töre* kelimesinin genel anlamdaki “örf, usul, âdet” ile karıştırılmaması gerektiği; çünkü, bu anlamların *yang* terimiyle karşılandığı (İnan 1956: 191) ifade edilse de gerek Uygur ve Karahanlı ve gerekse Kıpçak sahasında

5 Uygur hukuk vesikalarının beşinde (USp. No 12, 43, 53, 63, 98) ve Yamada’nın eserinde tespit ettiğimiz *yosun* “Regel, Norm, Brauch, Gesetz” (< Moğ. *yosun*) için bk. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, 1928; Ahmet Caferoğlu’nun “kaide, usulî nizam” olarak kaydettiği bu terim, Eski Türklerin hukukî örf ve âdetlerini ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. *yosun* ve *yusun* varyantları da mevcuttur. bk. “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstülahları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, 1934, s. 30; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 135-136. Orta Türkçe döneminde rastlanmayan bu kelime için aynı anlamda *öngdü* kelimesi geçmektedir. Bu kelime için bk. KB, 1456, 1459, 1931 vb.)

bu terimin, *yang* teriminden keskin çizgilerle ayrıldığını söylemek zordur, iki terim nüanslarla birlikte yakın anlamları karşılamaktadır.⁶

Kutadgu Bilig'de 153 kere tekrarlanan *törü*, "töre, kanun, nizam" anlamlarını karşılamakta ve terimin ilk geçtiği beyit, âdeta, kanun ve nizamın oluşmasıyla dünyanın huzura erdiğini müjdelemekte; Orhun yazıtlarında Türk devletinin varlığının ve huzurunun *töre*'ye bağlı olduğu düşüncesi, tekrar hatırlatılmaktadır: *Ajun inçe tegdi tüzüldü törü, törü birle atın kopurdı örü*. "Dünya huzura erdi düzenlendi töre, töre ile hakan atını şahlandırdı." (KB, 103) Buna mukabil KB'de 38 yerde tekrarlanan *yang* için "merkez, âdet, kaide, tarz" anlamları verilse de bir beyitte *yang* teriminin *töre*, hatta *öngdi* "kanun, âdet", *kılk* "huy, tavır" ve *itig* "usul, düzen" ile art arda yer alarak yakın anlamları içerdiğine tanık oluyoruz: *bu beglik işin barça begler bilir, törü, öngdi, kulk yang olardin kelir* "bu beylik işini bütün beyler bilir, kanun, düzen tavır ve usul onlardan gelir." (KB, 1931) 16 yerde ise *yang*, *kılk* ve *kılınç* ile birlikte sinonim kullanım gösterir: *kılk yang, kılınçı yangı* (KB, 344, 562, 738, 3562 vb. beyitler) Divan'da "kanun, kaide, hukukî nizam" anlamında 7 kere geçen *törü* sadece bir yerde *el törü* şeklindedir (DLT I, 106-9).

Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sahasında *töre* olan kelime, özellikle Kıpçak sahasında anlam genişlemesine uğramıştır: "Sitte, Gebrauch; Gesetz" (gelenek, görenek; örf, töre) (CC, 251) ve "din, gelenek, görenek, örf" (İM, 390a/6). Ayrıca, *Codex*'te *töre tut-* ve *töre+le-* fiilleri de geçer.

6 Uygur hukuk belgelerinde *yang*, daima *el* ile bağımlı olarak *el yangınça* şeklinde "örf" anlamında geçmektedir. (USp, 5, 7, 10; EDPT, 940) Yamada, *törü* için "Gesetz, Gewohnheitsrecht" (yasa, kural; örf ve âdet hukuku); *yang* için ise "Art und Weise, Site" (tarz, usul, yol, gelenek, görenek, töre) anlamlarını vermiş ve metinde 14 yerde geçen *yang* terimi, 12 yerde *il* ile birlikte *il yangınça* "der Landesitte gemäss" şeklindedir (Yamada 1993: Lo12-8/Lo15-6/Lo20-8 vb.) A. Caferoğlu, Uygurlarda hukuk ve maliye terimlerini açıkladığı makalesinde ilk sırada ele aldığı *yang* teriminin, Radloff'un çalışmasında (*Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, 1928) *el yangınça* şeklinde *el* ile müteradif kullanıldığını; ayrıca, *yang*'ın Karahanlı dönemini temsil eden *Kutadgu Bilig* ve *Divan*'da; küçük bir fonetik değişiklikle *yang* şeklinde Kıpçak sahasında ve Orta Asya'da "örfi hukuk" anlamında kullanılarak geniş bir Türk coğrafyasına yayıldığını ifade etmektedir. Uygurlarda diğer hukuk ve maliye terimleriyle ve *yang* terimiyle ilgili ayrıntı için bk. Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, 1934, s. 1-44; A. İnan, "Türk Etnolojisi İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY Belleten*, Ankara, 1956, s. 179-195. S. M. Arsal, Altun Yaruk'tan verdiği *il başlağu törüsün ötünürsüz* (Devlet idaresi kanununu mu soruyorsunuz) cümlesinin Türk hukuk tarihi bakımından önemine değinerek Eski Türkçede *il* kelimesinin "devlet" anlamına geldiğini, bu cümlelerin açıkça ortaya koyduğunu ifade eder ve *yang* terimini, bugün tamamen unutulmuş önemli bir hukuk terimi olarak açıklar. *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 79. Bu açıklamaya göre *il yangınça*, *el yangınça* örnekleri "devletin örfi hukuku" olarak algılanmalıdır.

Memlûk sahası Kıpçak sözlüklerinde kelimenin çeşitli fonetik varyantlarını görmek mümkündür. *türe* “âdet” (TZ, 25a, 90a)⁷, *düre* “kanun, töre” (Kİ, 48), *tura* “din, âdet, görenek” (KS, 284).

Ermeni harfli Kıpçak dil yadigârları, *töre* kelimesinin kullanım alanının genişlemesi ve teşkillerinin ortaya çıkması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Edward Tryjarski'nin Viyana koleksiyonundan üç el yazmasını taramak suretiyle hazırladığı ve açıklamaların Lehçe ve Fransızca olarak verildiği *Dictionnaire Arméno-Kiptchak*'ta *tora*, *toray*, *t'ora* biçimlerinde transkripsiyonlanan kelime, “yargı” ve “mahkeme” anlamlarını da kazanmıştır: “ustawa, prawo; şad; loi, droit; jugement, tribunal”. Ayrıca, bu metinlerde *töre* ve *yargu* sinonim kullanım göstermektedir: *t'ora ya yaryu ovrat'uçi* “töre ve yargı öğretici” (DAK, 776).

Grunin'in, Kamenets-Podol'sk Ermenilerine ait mahkeme kararlarını içeren *Dokumenti na polovetskom yazıke* adlı eserinde sadece “sud” (mahkeme) anlamında geçen kelimenin (DPY, 91,160) *Töre Bitigi*'nde temel hukukla ilgili “mahkeme; kanun, hüküm; hak, hukuk; oturum, duruşma, celse” gibi çeşitli yeni anlamlar içerdiğine ve aynı anlamı ihtiva eden *yaryu* ile dönüşümlü kullanıldığına tanık oluyoruz. (bk. *yaryu*) Ayrıca, *töre* kelimesi, muhtemelen ilk defa bu metinlerde yardımcı fiil olarak *töre et-* şeklinde “yargılamak, hüküm vermek” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu örneğe mukabil, diğer metinlerde *yaryu* ile yapılmış teşkiller mevcuttur. Yine metinlerde *t'öre+çi*, *törä+çi*, *töre+ci* (DPY, 256, Deny, 75) gibi fonetik varyantlara sahip olan ve “yargıç” anlamını veren bu biçimin, ilk teşkillerden biri olduğu söylenebilir.

Osmanlıca ve Çağatay sahası için kelimenin şu anlamları kaydedilmiştir: Osm. “obiçay, zakon; Sitte, Gesetz” (gelenek, görenek, töre; kanun, kural); Osm., Çağ. “prints” (sultan) (VWTD, 1250; TEL, 608).

Töre Bitigi'nde töre ve töreçi:

törä I : mahkeme.

DS 32. *A egär xonaxka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü dügül. A egär axça tölövünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölövğä. Bu burungi törädä tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin algay tölövğä, mumı bolur oderjat etmäğä törälärgä körä. Mundan artıx*

⁷ Besim Atalay, *tür* kelimesine “türe, âdet” anlamlarını vermiş; ancak, eserin orijinal metnine baktığımızda bu kelimenin Arapça karşılığı *nev'* (tür) olarak yazılmıştır. *türe* (töre) kelimesiyle alt alta yer alan *tür*, muhtemelen *türe* ile karıştırılmıştır. bk. Besim Atalay, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul, 1945, 30a, 90a. Aynı, karışıklığın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'ne de yansıtıldığını düşünüyoruz. Bk. Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2003, s. 282, 287.

törädün kün almaga bolmaktır, alay ox, kimniñ imen'ası bolsa, ya xumaşı, bolur zastavitsa bolma borçlusuna utru. (TB, PK, 173-174)

Eğer bir kimse misafire karşı ant içecekse, 4. günde andını tamamlaması gerekir. Başka türlü olmaz. Eğer para ödemeyi kabul ederse 4. güne kadar ödeme yapması gerekir. Bu birinci mahkemede ödemediyse ikinci kez 4. güne kadar ödeme yapacak. İkincide de ödemediyse üçüncü kez 4. güne kadar ödeyecek. Kanuna göre bunu (bu süreyi) almak mümkündür. Mahkemeden bundan fazla gün almak olmaz. Böylece o kişinin malı mülkü varsa onu borçlusuna karşı rehin bırakmak zorundadır.

törägä tur-: mahkeme huzuruna çıkmak

DS 33. *Bir kimesä törügä turgay, da, töräni hörmätlämiyin, yanından xılıçın ya xıncalın şeşmägäy. Anıñkibikni törä 12 aqça curum bilä ögütlämägä keräk, ki, anar baqıp, özgälär dä töräni hörmätlägäylär ya külmägäylär törü alınna.* (TB, PK, 174)

Bir kimse mahkeme huzuruna çıkacak ve mahkemeye hürmet etmeyerek yanından kılıcını ve hançerini çözmeyecek. Bunun gibisini mahkemenin 12 akça para cezası ile cezalandırması gerekir. Çünkü, ona bakıp başkaları da mahkemeye hürmet gösterecek ve mahkeme önünde gülmeyecek.

törä II: kanun, kural

(1) DS 14. *Da bir kimsä ki zindanda olturgay kimsäniñ borçu üçün, da neçik törä buyurıyır, ki kündä anar xarcga bir aqça bergäy, ol kündän, ki olturıyuzdu, 3-ünçi küngä dirin, ki anar xarclıxın bermägäy edi, voytnuñ xolundan ötläş berilmägäy edi, 4-ünçi kündä töräniñ erki bar anıñkibik kişini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan yänä törägä ündäğinçä. A ol borç eyäsi, ki xaldı törädä, ki tölvö etkäy alğan kişisinä baş borçun, yoqsa anı anar tölvö etmägä borçlu düğül, xaysın ki anar zındanda xarclıx berdi, tek anı anar borçlu xalıy, ne ki törägä nalojit etti baş suması bilä tölmägä birgä; törä bulay buyurıyır.* (TB, 169)

Ve bir kimse birine olan borcu için zindana atılsa, kanun şöyle buyuruyor. Her gün (borç veren kişi) ona (borçlu olan kişiye) harçlık için bir akça ödeyecek ve zindana atıldığı günden 3. güne kadar ki ona (borçluya) harçlığını vermese, voytun elinden ödemek olmaz. 4. gün mahkemenin borçluyu zındandan çıkarmaya yetkisi var, tekrar mahkemeye çağırınca kadar. O borç sahibi, mahkemede, borç aldığı kişiye ana borcunu ödeyeceğini taahhüt etti. Yoksa, onu (zindanda kaldığı süre zarfındaki masraflarını) ona ödemek zorunda değil. Ona zindanda verdiği harçlığı. Sadece bunu (ana borcu) ona borçludur. Mahkemede ana borcu ile birlikte ödemek için başka ne taahhüt ettiyse. Kanun böyle buyuruyor.

törä III: hak, hukuk.

(1) DS 18. *Da egär kimesägä keräk bolsa minuta çıxarmaga diftärdän möhür tibinä, töräsi 12 aıçadır: 6-sı möhürdändir, da 6-sı yazıçınıdır.* (TB, PK, 170)

Ve eğer bir kimseye möhürlü resmî defterden belge çıkarmak gerekse bunun hakkı 12 akçadır: 6'sı möhür içindir ve 6'sı kâtibindir.

törä IV: hüküm

törä et-: hüküm vermek, yargılamak.

Tiyişlidir yarıuçıga, ki töräni yalnız etmägäy, yoıxa köplär bilä, egär yoluımasa, 2 ya 3 yaxşı bilici adämilär bilä etkäy töräni. Neçik törägä kelgänlärgä 2 ya 3 tanıx keräktir, ol türlü yarıuçılarga, anıı üçün ki törä toyru bolur toıxtagan adämilär bilä tanılıxta. (TB, 34)

Yargıcın hükümü yalnız vermemesi gerekir. Aksi takdirde çoğunluk ile, hiç olmazsa 2 ya da 3 iyi ve bilgili insan ile hüküm verecek. Böyle yargıçlara mahkemeye gelenler için 2 ya da 3 tanık gerekir. Böylelikle güvenilir insanların tanıklığıyla doğru hüküm verilir.

törä V: duruşma, oturma, celse.

(1) DS 34. *Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, voyt bergäy törügä, da ündälgän yan aıtkay, ki hadir düğümlen cevap bermägä, beriniz birsi törägä, anı oderjat etmägä bolur törügä körä üçüncü törägä dirin. A kim ki povoddur, 3 aıçanı ol oblojit etmäx keräk zapisniı.* (TB, PK, 174)

Bir kimse bir kimseyi voyta çağırsa ve voyt, mahkemeye sevk etse ve çağrılan taraf söylerse ki ben hazır değilim cevap vermeye, öbür oturuma erteleyiniz. Kanuna göre onu üçüncü oturuma kadar uzatmak mümkündür. Davacının kayıt için 3 akça vermesi gerekir.

(2) **törä oltur-:** oturuma başlamak

DS 38. *Xaçan ki törä oltursa da voyt, aıtmıyın, ki munda törä olturuptur, kimniı nemä işi bar esä, spravovat etsin, da kimesä, aşıııp, boşatlıx almiyın, da ilgeri tüşüp nemä izdägäy törädän, anıııkibik kişi xalır curumga 12 aıçca.* (TB, 175)

Duruşma başlarken, voyt burada duruşma başlamıştır demeden kimin ne işi varsa acele etsin ve acele ederek af dilemeden öne çıkıp mahkemeden bir şey isterse bu kişi 12 akça ödemek zorunda kalır.

töräçi : hâkim, yargıç; jüri üyesi.

(1) *Dayın da bu xadar yazarbiz ögüt töräçilärgä, ki bilgäylär törälärgä körä*

kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärniñ yolun, ne türlü. (TB, PK, 166)

Yargıçlara bu kadar daha öğüt yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yürütmeyi ve başkalarına kanunların türlü yolunu göstermeyi bilsinler.

(2) DS 36. *Yänä bir kimesägä keräk bolgay voytnu eki törüçi bilä obvedit etmägä, keräk bergäy dečkiygä 2 aıçça, voytka da 2 aıçça, 4 aıççası törüçilärniñdir, bu işniñ yolu bulaydır.* (TB, PK, 174)

Yine bir kimsenin voytu iki jüri üyesi ile haberdar etmesi gerekse o kişi mübaşire 2 akça, voyta da 2 akça verecek. 4 akça yargıçlarındır. Bu işin yolu budur.

Töre kelimesinin *Töre Bitigi*'ndeki anlamlarının, ayrıca isim ve fiil teşkillerinin izlerini, modern Kıpçak lehçelerinden Karaycada görmek mümkündür. Kowalski'nin yayımladığı Trakay metinlerinde *toıra* ve palatal /t/ ile *t'óra* "prawo, sąd, slusność" (hak, hukuk, hüküm, mahkeme); *t'óra et'ma*, "sądzić, wyrokować" (yargılamak, hüküm vermek); *toıra+çi* ise "sędzia" (yargıç) anlamındadır (Kowalski 1929: 267). Kırım, Trakay ve Lutsk diyalektlerinde fonetik değişikliğe uğrayan *töre*, anlam olarak *Töre Bitigi*'ndeki anlamdan uzaklaşmamıştır: K. *törä* "zakon, pravo; obıçay"; T. *tyorya* "sud, sudebnoye delo, sudebny protses" (mahkeme, mahkeme işi, dava, mahkeme kararı); L. *tärä* "zakon, pravo; sud". Terimin, *+çi* ve *+tsi* ile teşkilleri de mevcuttur (KRPS, 523, 541, 566) Trakay Karaycasıyla ilgili aynı şekilleri Radloff da kaydetmiştir: *törä, törä+çi* ve *törä+lä-* (VWTD, 1250-1251).

Tarihî Kıpçakça ve Karaycadaki anlam, Kazakçada ve diyalektlerinde korunmuştur: Kzk. *töre* "sudebnoye reşeniye" (mahkeme kararı) (VWTD, 1253); değişmez kanunların bütünü (KzkTS, 647). Bu terimin, Kırım Tatarcası, Kırgızca, Kazakça, Başkurtça ve Şorcadaki anlamı, Radloff'un Çağatayca ve Osmanlıca için kaydettiği anlamla örtüşmektedir: Krm. *törä* "vidny, znatny çelovek" (bilgili mümtaz kişi) (VWTD, 1250), *gospodin, çinovnik* (KrmTRL, 126); Şor. *törä* "ispravnik, naçalnik okruga ili goroda" (Çarlık Rusyası'nda polis müdürü, şehir veya eyaletin başkanı". Kırgız destanlarında ve Çarlık Rusyası dönemi Kırgız edebiyatında da *törö* "kolunda biyligi bar ak söök adam, kadırluu mırza, başkalar anın sözünö baş iygen kadırman, baatır", "çinovnik, gospodin" (bürokrat, patron) (KTTS, 613). Kzk. *töre* eski. Kazaklarda Çingizhan soyundan gelen kişi. (KzkTS, 647); Başk. *türä* (resmî bir yerin başına getirilen kişi, başkan, müdür) (BaşkTH, 422); Alt. *törö* "naçal'nik okruga ili goroda" (bölge ve şehri idare eden kişi) (SA, 369).

Sultanların, şehir veya eyalet idare edenlerin kanun uygulayan; idarî ve hukukî güce sahip olan kişiler olduğu düşünüldüğünde *töre* kelimesi için yukarıda verilen ikinci anlamın, muhtemelen birinci anlamdan geliştiği ortaya çıkmaktadır.

2. *yargu*, *yarguçu* < *yar+gu* EDPT, 963; VWDT, 137. Clauson, bu teşkili, “yarma işini gerçekleştiren, yani, olayları ve gerçekleri açmaya ve parçalamaya yarayan bir vasıta, yasal mahkeme” olarak açıklamaktadır. Kelimenin teşkil edildiği *yar-* fiilinin Uygur ve Kazan diyalektlerinde “mahkum etmek, tenkit etmek, muhakeme etmek” anlamında kullanılması (VWTD, 103) dikkat çekicidir. Kelime, bir alıntı olarak “mahkeme, dava” anlamında Moğolcada *carğu*, Farsçada ise *yār-gū* şeklinde kullanılmaktadır (EDPT, 963; MTS., 1603; TMEN, 1784; PED, 1525)

Tarihî Türk yazı dillerinde *töre* kadar işlek olmayan bu terime, Köktürk yazıtlarında rastlanmamıştır. Uygur sahasında bir hukuk vesikasında (USp, N 98) “karar, hüküm” anlamında tespit edilmiş; (Caferoğlu 1934: 30) Yamada’nın çalışmasında ise iki yerde geçen bu kelime *töre* ve *yosun* ile anlamdaş olup bir yerde *törü yaryu yosun-ı birlä...* (Yamada, Ad03-29) şeklinde kullanılmıştır.

Memlûk sahası Kıpçak eserlerinde geçmeyen bu kelime, Kıpçak sahasında sadece Codex’te ve Gülistan’da yer almaktadır. Bu alanın en önemli özelliği kelimenin türemiş şekillerinin ortaya çıkmasıdır. *Codex*’te *yaryu* “Entscheidung, Urteil; Befehl; Gericht” (hüküm, karar; emir; mahkeme) kelimesiyle birlikte fiil ve isim teşkillerine de rastlıyoruz. “regimentum” (idarî ve hukukî hüküm vermek, yargılamak) anlamında kullanılan bu fiillerden birisi, terime *yar-* fiilinin getirilmesiyle *yaryu yar-* şeklindedir; diğeri ise *+la-* eki ile teşkil edilmiş olan *yaryu-la-* fiilidir. Ayrıca, *yaryu+çi*, *törü+çi* ile anlamdaştır. (CC, 115; GT, 13/4).

Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde de *yaryu*’nun *törü* ile aynı anlamda kullanıldığını belirtmiştik. Bu metinlerde *yaryuçu*, *yaryula-*, *yaryulan-* (DAK, 320-321, Deny, 80) teşkillerinin sıklıkla kullanıldığını söyleyebiliriz. *Alyış Bitigi*’nde *yaryu et-* fiili yaygındır. (AB, 93/6; 125/8)

Osmanlı sahasında *yargı*; Çağatay sahasında *yargu* olan kelime aynı anlamda kullanılmıştır (VWTD, 137-139).

Töre Bitigi’nde “mahkeme, hukuk, kanun, hüküm” anlamında kullanılan kelimenin *yaryuçu* teşkili, “yargıç, hakim, hakem” anlamında kullanılmakla beraber dinî bir muhteva kazanarak Allah’ın sıfatı olarak da tekrarlanır: *köktägi yaryuçu* “gökteki yargıç” (TB, 27), *köni yaryuçu* “âdil yargıç” (TB, 31) Bu metinde, fiil olarak *yaryu yar-* şeklini tespit edebildik.

Töre Bitigi’nde *yargu* ve *yarguçu*:

yaryu I: mahkeme.

(1) DS 7. *Egär ki kimesägä ermeni yaryusunda ayırlıx körünsä, ki kendiniñ*

ayırılıxına körä çaırgay biyik yaryuga, korol'ga anıñ biylikinä na ol kişigä berilmäx keräk bu türlü. (TB, PK, 167)

Eğer bir kimse Ermeni mahkemesinde haksızlığa uğrasa, kendisine yapılan haksızlığa göre başvuracak yüksek mahkemeye, krala majestelerine. Bu kişiye bu türlü imkân verilmesi gerekir.

(2) DS 88. *Bir kimesäniñ şulprıxtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alınna, da tanmagay bitikin, da aytkay, bilirmen, ki bitik menimdir, yoıxa töläpmen anar barçasın, da anar nemä dä borçlu xalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir;* (TB, PK, 193)

Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış.

yaryu II: hüküm.

(1) DS 78. *Da egär ki bolgay biri xonaıx, da yerli tüşkäy xonaıxka utru antka, na 4-ünçi küñ[ün]ä keräk antın tügällägäy, özgä türlü düğüñ. Tek xonaıxka utru tügällämägä ne bir küñ artıx uzatmaıxı yoıxtur, kimgä dä yoluıxa, na bilgäysiz, ki yaryusu budur.* (TB, PK, 190)

Ve eğer biri misafir olsa (başka şehirden) ve yerli kişi o misafire karşı ant içmek durumunda kalsa ve 4. günde andını tamamlaması gerekir, başka türlü olmaz. Sadece misafire karşı ant içmenin bir gün bile uzatması yoktur. Kime rastlarsa rastlasın, bilesiniz ki bunun hükmü budur.

(2) yaryu yar-: hüküm vermek

Biliklik keräk yaryuçularğa xayısı ki Tenrigä yaraşıır. Zera yaryu yarmaıx Tenriniñdir, oldur köñü yaryuçı. (TB, 31)

Yargıçlara, Allah'a yakışır bir şekilde bilgi gerekir. Zira, hüküm vermek Allah'a mahsustur. Odur âdil yargıç.

yaryu III: hukuk, kanun.

(1) DS 7. *A yaryunu ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuna toıxtamıyın, tügällänmiyın yaryu bilä. Da bitik yazılsa korol'ga, yaryudan keräk bir möhür voytnuıñ bolgay, bir ketıoyalııñıñ.* (TB, PK, 167)

Kimise için hukuku kısıtlamak olmaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile. Ve yazı yazılsa krala, mahkemeden bir mühür voytun olacak, bir de aksakalın.

yaryuçu: yargıç

(1) 2-inçi, **yaryuçılar** atını berdi Tenri adämilärgä, ki yaryu etinjiz könülük bilä öksüzgä u tulga. (TB, 29)

İkincisi, Tanrı, insanlara yargıçlar adını verdi ki, öksüze ve dula adaletle hüküm veriniz.

(2) Biliklik keräk **yaryuçularğa** çayısı ki Tenrigä yaraşır. Zera yaryu yarmaç Tenriñindir, oldur köñü **yaryuçu**. (TB, 31)

Karaycanın bütün diyalektlerinde (Trakay, Lutsk ve Kırım) *yaryu* ve *yaryu* “reşeniye, prigovor suda”, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesindeki anlamını korumuştur: L *yaryula-* “sudit”, *yaryulas-* “sudit’sya” ve T, L, K *yaryu yar-*; T *yaryuçu*, L *yaryutsu* “sud’ya” diğer teşkillerdir (KRPS, 232; Kowalski 1929: 200).

yargı, Altayca ve Kazakçada şu şekil ve anlamlarda kullanılır: Alt. *yaryu* “reşeniye, sudebniye reşeniye” (karar, mahkeme kararı) (VWTD, 137-140); Kzk. *jargı* 1. eski. Kazak halkının hukuk kurallarının bütünü 2. yasa (KzkTS, 212).

3. **bitik, bitikçi** < *bitig* “Schrift, Testament, Buch” < *biti-* *schreiben* + *-g/-y* (TMEN, 717) < Kit. *bi, pir* < *pyet* “kist” (fırça) DTS, 103; ESTY, 156; VEWT, 77; EDPT, 303. Moğ. *biçik*, Far. *bitik* (TMEN, 717; MTS, 162; ST, 155).

Clauson, “a general word for anything written: inscription, book, letter, document etc.” (Yazılı olan herhangi bir şeyin genel adı: yazıt, anıt, kitap, mektup, doküman gibi) olarak açıklamaktadır. *biti-* “yazmak” fiilinden teşkil edilen *bitig*, Orhun yazıtlarında “yazı; yazıt, kitabe; kitap” (OT, KT S13) anlamında kullanılmakta; Uygur metinlerinde özellikle *Maytrisimit*’te, eserin türünü hatırlatırcasına *maytrisimit nom bitig* “din kitabı” şeklinde tekrarlanmaktadır. (M, 87, 21) Aynı terim, Turfan metinlerinde “yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname; harfler” gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (TT IV, 14, 68; TT VI, 85) Bir başka Uygur vesikasında ise kelime, “senet” anlamında geçer: *Bu bitigni kılmiş kün öz-e bu borluq sadıy-ı çav-nı tükel sanap aldım*. “Bu senet tanzim edildiği gün bağın satış bedeli olan çavı tamamen sayıp aldım” (Arat 1937: 592). Yamada’da *bitig* ve *bidig* kelimesi, “Schreiben, Dokument” (yazı, doküman) anlamında geçmekte (Sa01-5/Lo28-12); bu kelimenin teşkili olan *bitkâçi* “Schreiber” (yazıcı, kâtip) (Sa18-23/Mi20/20) anlamında kaydedilmiştir. A. Caferoğlu da Eski Türk hukuk vesikalarını incelediği çalışmasında *bitig* kelimesinin, yazılı herhangi bir vesikanın genel adı olduğunu ifade etmekte ve bu vesikaların bazılarının, şahısların topluluğu ve devletle olan ilişkilerine, bazılarının ise şahısların kendi aralarındaki ilişkilerine ait olduğunu belirtmektedir (Arat 1964: 23). Bu yazılı vesikaların türünü,

bitig kelimesinden önce gelen terim belirlemektedir: *baş bitig*, *çın bitig*, *çın baş bitig*, *öng bitig* “hakikî, esas senet”, *ata bitigi* “baba yazısı, vasiyetname”, *budun bitigi* “halkla ilgili vesikalar”, *ötüg bitig* “arzuhâl” vb.

Kâşgarlı Mahmud, *bitig* ve *bitik* şeklinde aynı anlamda kaydettiği bu terimin, Oğuzcada “muska ve üfrük” anlamında kullanıldığını da belirtmiştir (DLT I, 384-22; III, 164-1). Kutadgu Bilig Dizini’nde *bitig* sadece “mektup” (KB, 351), *bitigçi* (<*bitig*+*çi*) ise “kâtip” olarak aktarılmıştır. Aynı metinde *bitikçi*’nin tamahkâr olmaması ve içkiden uzak durması gerektiği vurgulanır. Aksi takdirde devlet işlerinin bozulacağına dikkat çekilir. Devlet idaresinde önemli bir görev üstlenmiş olan *bitikçi*’nin, Han’ın umumî kâtibi olduğu ve Han’ın, fikirlerini vezir aracılığıyla kâtiibe bildirmek zorunda olduğu ifade edilir (Arsal 1947: 107) Bu bakımdan KB beyitleri yeniden gözden geçirildiğinde *bitikçi*’nin yazdığı belgenin her zaman “mektup” olmadığı anlaşılmaktadır. *İlig yarlıkamış bitig birle söz. Okıdım bitigin yaruk boldı köz*” (KB, 3732). (Hükümdar fermanla söz buyurmuş. Fermanını okuyunca gözüm açıldı, aydınlandı”. Bu beyitte *yarlıkamak* fiiliyle kullanılan *bitig* kelimesine daha çok “ferman” anlamı yakışmaktadır.

Codex Cumanicus’ta kelime iki şekilde kaydedilmiştir: Son sesteki /g/nin tonsuzlaşmasıyla *bitik* ve aynı sesin sızıcılaşmasıyla *bitiv* ve *bitiv* “Schrift, Buch” (yazı, kitap). *bitikçi* de “kâtip” anlamında kullanılmaya devam eder (CC, 61). Ayrıca, *Codex*’te bu kelime “book, register” (tüzük, sicil defteri) anlamında da kaydedilmiştir (EDPT, 303).

Memlûk sahasında yazılmış olan sözlük ve gramerlerde, *Codex*’teki anlamda şu şekiller mevcuttur: *bitig* (KK 104; TA, 60), *bitik* (TZ, 31a-3, 84b-2; Kİ, 28), *biti* (Kİ, 28).

Osmanlı ve Çağatay sahasında *bitik* “pis’mo, gramota” (mektup, vesika, belge). Osm. *bitikçi*, Çağ. *bitikçi*, *bitigüçi* “pisar” (sekreter) (VWTD, 1775-1776). Clauson, Osmanlı sahası için şu kaydı verir: *bitig* “XVIII. yüzyıla kadar genellikle mektup; bazen de daha genel yazılı doküman” (EDPT, 303).

Ermeni harfli Kıpçak eserlerinde yine *bitik* şeklinde geçen kelime “yazı, kitap, defter, kâğıt, vesika, belge” anlamındadır (Schütz 1962: 298; DAK, 143; DPY, 27, 95, 217).

Töre Bitigi’nde *bitik* şeklinde kullanılmaya devam eden kelime, benzer anlamları içermektedir. Ayrıca, “kâtip, sekreter” anlamında *bitikçi* yerine *yazıçı* kelimesi kullanılır. *bitikçi* ise “okur yazar; okumayı seven” anlamındadır:

Töre Bitiği'nde bitik ve bitikçi:

bitik I: yazı, belge.

(1) DS 7. *Ayarıyı ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuna toxtamıyın, tügällänmiyin yarıu bilä. Da bitik yazılsa korol'ga, yarıudan keräk bir möhür voytnuñ bolgay, bir ketçoyalıxıñıñ.* (TB, PK, 167)

Kimse için hukuku kısıtlamak olmaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile. Ve yazı yazılsa krala, mahkemeden bir mühür voytun olacak, bir de aksakalın.

bitik II: kitap

(1) *Xayıp dayı da yaxşılyx beriliptir bizgä, ki barça ari bitikläрни anıñ üçün tüzdülär, ki adämilärni yazıtıtan tartkaylar, ol türlü Törä bitigi caht etär tıymaga yamanları u egrilärni.* (TB, 28)

Tekrar bize iyilik bahşedilmiştir ki bütün mukaddes kitapları (yazıları) bunun için yazdılar ki insanları günahtan alıkoyacaklar, *Töre Bitigi* bu şekilde kötülere ve eğrilere mani olmaya gayret eder.

bitik III: senet

(1) DS 88. *Bir kimesäniñ şulprixtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alınna, da tanmagay bitikin, da aytıy, bilirmen, ki bitik benimdir, yoıxa töläpmen añar barçasın, da añar nemä dä borçlu çalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir; çayda ki eki yartın tiri tanıxları bolmagay, na keräk, ki ol kişi antın etkäy, kimni ki vinovat ettilär, da andan könülgäy törä bilä, a tanıxlıxı bolsa yaxşı kişilär tutulgay.* (TB, PK, 193)

DS 88 Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış. İki tarafın canlı tanıkları olmasa, kimi suçlu buldularsa o kişi ant içecek ve mahkeme önünde beraat edecek. Tanıklık için ise iyi kişiler tutulacak.

(2) DS 89. *Yänä bir kimesä kendiniñ bitikin tangay, aytıp ki, benim dügül, da möhürü anıñ bolgay ya bolmagay, da içinä bitikniñ tanıxlar bolgay, kimniñ alınna yazılıptır, da ol pretca tangay, aytıp, ki añar nemä borçum yoıxtur, da ne bitik tä benim dügüldür, da ol tiri tanıxlar, kelip törä alınna, tanıxlıx bergäy, neçik alarnıñ alınna edi. Kimgä ki törä inangay, na borçlu bolur tölämägä, da törädän uyat bilä ketkäy anıñkibik kişi, çaysı ki kendiniñ bitikin tanar da yaxşı kişilärniñ tanıxlıxın kerı urmaga klär.* (TB, PK, 193-194)

Yine bir kimse kendi senedini inkâr etse, söylese ki bu benim değildir ve onun mührü (imzası) olsa da olmasa da ve senedin içinde tanıklar olsa ki (senet) onların önünde yazılmıştır ve o ısrarla inkâr etse ve söylese ki ona borcum yoktur ve bu senet de benim değildir ve o canlı tanıklar mahkeme huzuruna gelse, tanıklık etse ve bunun onların önünde olduğunu söylese, mahkeme buna inansa borçlu bunu ödemek durumunda kalır ve böyle kişi mahkemeden bu ayıp ile ayrılır. Kendi senedini inkâr eder ve iyi kişilerin tanıklığını da geri itmiş olur.

bitikçi: okur yazar

(1) *Tiyışlidir yaryuçuga, ki bitikçi, uslu, aıllı bolgay, da ari bitiklärinñ küçün yaxşı bilgäy, da barça adämilikni igi ħilgäy, ki yaryunu toyru etkäy . Tiyışlidir yaryuçularğa, ki l'ataları bilä tügäl bolgay, da aıllı u aıllı u saıxt bolgay, bolmagay ki töräni anlamıym, kimsägä eksiklik etkäy.* (TB, 31)

Yargıcın okumuş yazmış, akliselim biri olması ve dinî yazıların gücünü iyi bilmesi ve insan fitratını iyi bilmesi gerekir ki doğru hüküm versin. Yargıçların yaşlarının da kemâle ermesi ve akıllı, dikkatli olması gerekir. Kanunları anlamadan bilmeden kimseye zarar vermemesi gerekir.

Modern Kıpçak lehçelerinden Karayca ve Başkurtçada rastlanan bu kelime, Karaycanın Lutsk, Kırım ve Trakay diyalektlerinde *bitik, biti* biçiminde “pismo, list, ksiązka, kniga” (kitap, mektup) anlamında kullanılır (Kowalski 1929: 170). Başkurtçada ise *g>v* (*bitig>bitiv*) değişmesiyle *bitiv* biçimine geçen kelime, “yazı, belge, muska” anlamındadır (BaşkTH, 137).

S o n u ç

Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde *töre* kelimesinin hem anlam alanı genişlemiş; hem de yeni teşkilleri ortaya çıkmıştır. Grunin’in metinlerinde *töre*, sadece “mahkeme” anlamını verirken *Töre Bitigi*’nde temel hukukla ilgili “mahkeme; kanun, hüküm; hak, hukuk; oturum, duruşma, celse” gibi çeşitli yeni anlamlar içermekte ve *yaryu* ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu metinlerde “yargıç” anlamına gelen *törä+çi*, *Codex Cumanicus*’taki *töre+le-* biçiminden sonra sözü edilen kelimenin ilk teşkillерinden biri, hatta, fail anlamında ilk teşkilidir, diyebiliriz.

Modern Kıpçak lehçelerinden Karaycanın Kırım, Lutsk ve özellikle Trakay diyalektlerinde *töre* ve *törä+çi*, Ermeni harfli Kıpçak metinlerindeki anlamını koruması bakımından dikkate değer.

Kıpçak sahasında sadece *Codex*’te ve *Gülistan*’da geçen *yaryu*, *Töre Bitigi*’nde “mahkeme, hukuk, kanun, hüküm” anlamında kullanılmakta; *yaryuçı* teşkili,

“yargıç, hakim, hakem” anlamında kullanılmakla birlikte Allah’ın sıfatı olarak dini terminolojiye de girmiştir.

Tarihi lehçelerde “yazı, dokuman, mektup, ferman” ve “yazıcı, katip” anlamında yaygın olarak geçen *bitig* ve *bitigçi*, Ermeni harfli Kıpçak eserlerinde son sesteki ünlünün tonsuzlaşmasıyla *bitik* şeklinde “yazı, kitap, defter, kâğıt, vesika, belge” anlamında kullanılmaktadır. Yine ilk kez bu metinlerde *bitikçi*, “kâtip, sekreter” ile birlikte “okur yazar; okumayı seven” anlamını ifade etmektedir.

Töre Bitigi, Türkçe hukuk terimleri bakımından oldukça zengin bir malzeme içermektedir. Diğer terimlerden bazıları şunlardır: *yük* “kefalet”, *yükçi* “kefil”, *tusnak* “rehin”, *ögütlä-* “cezalandırmak”, *könü bol-*, *könül-* “beraat etmek”, *sağlama* “emanet”, *ülüş* “pay, hisse”, *igilik* “miras”, *yala* “ıftıra”, *yazuk* “günah, suç”, *tanıx* “tanık”, *borç* “borç”, *borç eyäsi* “borçlu” vb. Ayrıca, Arapça kaynaklı terimlerin kullanımı dikkat çekicidir. *Curum* “para cezası”nı anlatırken *ceza* “beden cezası” anlamındadır. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan hukuk metinlerinin ve özellikle *Töre Bitigi*’nin, dil ve hukuk tarihi bakımından önemli bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

AB=CHİRLİ, Nadejda (2005), *Algış Bitigi, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book)*, Haarlem-Netherlands: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.

Alt.=Altay Türkçesi

ARAT, R. Rahmeti (1937), “Uygurca ‘Yazılar Arasında’”, İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 573-585.

--- (1964), “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, 65, 11-17.

--- (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

--- (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ARSAL, Sadrı Maksudî (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

ATALAY, Besim (1986), *Dıvanü Lûgat-it-Türk Dıvanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başk.=Başkurt Türkçesi

BaşkTH = Ä. G. Biışiev (Red.) (1993), *Başkurt Têlênêñ Hüzlêgê*, T. I-II, Mâskäv: “Russkiy yazık”.

CAFEROĞLU, Ahmet (1934), “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat*

- Mecmuası*, C. IV, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1-43.
- (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CC=GRÖNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Çağ.=Çağatay Türkçesi
- DAK=TRYJARSKİ, Edward (1968-1972), *Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises*, Tome I, Fas. I-IV, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- DENY, Jean (1957), *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DPY=GRUNİN, T. İ. (1967), *Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebniye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçını)* Transkriptsiya, perevod, predisloviye, vvedeniye, grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. İ. Grunina, (Pod. redaktsiyey E. V. Sevortyana, Statya Ya. R. Daşkeviça), Moskva.
- DS=*dopolnitelnaya stat'ya*
- DTS=NADELYAEV, V.M. (Red.) (1969), *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: İzdatel'stvo "nauka".
- EDPT=CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At the Clarendon Press.
- ESTY=SEVORTYAN, E. V. (1974-1980), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I-III*, Moskva: İzdatel'stvo "nauka".
- ET= Eski Türkçe
- Far.= Farsça
- GARKAVETS, Aleksandr (2003a), *Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594*, Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur.
- (2003b) *Kıpçakskoe pismennoe nasledie, T II, Kıpçakskiy slovar'*, Almatı: Deşt-i-Kıpçak.
- GT=KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İM=TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İNAN, Abdulkadir (1956), "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 179-195.
- K=Karaycanın Kırım diyalekti.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kİ=CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*,

İstanbul: Evkaf matbaası.

KK=TOPARLI, Recep (1999), *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KOWALSKİ, Tadeusz (1929), *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Warszawa-Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.

KrmTRL=ASANOV, Ş.A.; GARKAVETS, A.N. (Red.) (1988), *Krımşkotatarsko-russkiy slovar'*, Kiev: Radyans'ka şkola.

KRPS=BASKAKOV, N.A. (Red.) (1974), *Karaimsko-russkiy-pol'skiy slovar'*, Moskva: Izdatel'stvo "russkiy yazık".

KS=TOPARLI, Recep (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KTTS=ABDULDAYEV, E.; İSAYEV, D.(1984), *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü*, Frunze: "Mektep".

Kzk.=Kazak Türkçesi

KzkTS= BOLGANBAYEV, Äset (Red.) (1999), *Kazak Tilinin Sözdigi*, Almatı: "Dayk-Press" baspası.

L=Karaycanın Lutsk diyalekti

M=TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II Maytrısimit*, Ankara: Atatürk Üniv. Yayınları.

Moğ.=Moğolca

MTS=LESSİNG Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Osm.=Osmanlı Türkçesi

OT=TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

PED=STEİNGASS, F. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban.

SA=VERBİTSKİY, V. (1887), *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan'.

SCHÜTZ, E. (1962), 'Armeno-Kıpçak Texts From Lvov (A.D. 1618)' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XV*, 291-309.

--- 1998. *Armeno-Turcica Selected Studies*. Indiana University Uralic and Altaic Series, V. 164. Bloomington-Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asien Studies.

Şor.=Şor Türkçesi

T=Karaycanın Trakay diyalekti

TB, PK= *Töre Bitigi, Pretsessualny kodeks*.

TEL=REDHOUSE, Sir James W. (Ed.) (2001), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul:

Çağrı Yayınları.

- TENİŞEV, Ethem R., (1965), “Hozyaystvenniye zapisi na drevneuygurskom yazıke”, *İssledovaniya po grammatika i leksike tyurkskih yazıkov*, Taşkent.
- TMEN=DOERFER, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (1975), “Dva uygurskih dokumenta iz rukopisnogo sobraniya leningradskogo otdeleniya instituta vostokovedeniya akademii nauk SSSR”, *Sovyetskaya tyurkologiya*, No. 4, 1975, 92-101.
- TZ=ATALAY, Besim (1945), *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- USp=RADLOFF, Wilhelm (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad.
- VEWT=RÄSÄNEN, M. (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk Sprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VWTD=RADLOFF, Wilhelm (1888-1905) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, T. I-IV, St.Peterburg.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, Herausgegeben von J. Oda, P. Zieme, Band 2 Textband, Osaka University press.